Mixed Historical Temporalities: A Critique of the Dualism of Philosophy of History and Critical History in Iranian Studies[1]

Behrooz Raisi Dehkordi
PhD., Student, Department of Political Thought, Faculty of Economics and Political Science, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran **(Corresponding author).**
reisibehrooz1998@gmail.com

Mansour Mirahmadi
Professor, Department of Political Science, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.
m_mirahmadi@sbu.ac.ir

Abstract

Modern historiography has been shaped by competing approaches to understanding historical change, particularly through the relationship between continuity and rupture, historical recurrence and singularity, and the past and the present. These debates are especially significant in the study of societies such as Iran, where historical transformations have frequently been interpreted through linear narratives of progress, decline, or transition from tradition to modernity. Against this background, this article examines the methodological limitations of two influential historiographical approaches, namely philosophy of history and critical history, and explores the analytical potential of Reinhart Koselleck's theory of multiple temporalities (*Zeitschichten*) as a complementary framework for understanding the complexities of Iranian history. The central objective is to demonstrate how historical processes can be understood beyond the limitations of both linear and teleological interpretations and approaches that emphasize discontinuity or the recovery of marginalized experiences without sufficiently accounting for the interaction of different temporal layers. Accordingly, the article addresses the following question: To what extent can Koselleck's theory of multiple temporalities overcome the explanatory limitations of philosophy of history and critical history in analyzing the relationship between historical

[1] Cite this article: Raisi Dehkordi, B. & Mirahmadi, M. (2026). Mixed Historical Temporalities: A Critique of the Dualism of Philosophy of History and Critical History in Iranian Studies. *Political Science*, 29(3), p.

https://doi.org/10.22081/psq.2026.75571.3177

Received: 2026/01/07 **; Revised:2026/04/01 ; Accepted: 2026/04/28 ; Published online:** 2026/10/02

continuity and change in Iran? The problem arises from the fact that, despite their fundamental differences, both approaches encounter difficulties in explaining the simultaneous presence of enduring structures, historical transformations, singular events, and recurring patterns. Philosophy of history generally interprets historical development through comprehensive and often teleological narratives, in which progress, rupture, and the movement toward a predetermined historical destination occupy a central position. In Iranian studies, this perspective has frequently contributed to interpretations that define the country's historical experience through concepts such as decline, backwardness, stagnation, and the failure to achieve modernity. Such interpretations often reproduce binary oppositions, including tradition/modernity and East/West, and evaluate Iranian historical developments against a supposedly universal Western trajectory. Critical history, on the other hand, challenges dominant historical narratives by examining relations of power, neglected experiences, marginalized groups, and forgotten events. Nevertheless, its emphasis on discontinuity and the recovery of subaltern experiences does not always provide an adequate explanation of the relationship between these experiences and the long-term social, political, and normative structures within which historical transformations take place. The article therefore seeks not to replace one dominant historical narrative with another, but to develop an analytical perspective capable of examining the interaction of different dimensions of historical experience.

The research adopts a qualitative approach based on conceptual analysis and critical comparison. First, the principal assumptions of philosophy of history and critical history are examined, with particular attention to their understandings of historical time, continuity, rupture, political power, and social transformation. Their theoretical contributions and explanatory limitations are then assessed in relation to the specific challenges of studying Iranian history. Subsequently, drawing primarily on Koselleck’s writings on historical time, conceptual history, and the stratification of temporal experience, the article examines the capacity of his theory of multiple temporalities to provide an alternative analytical perspective. Finally, the Constitutional Revolution in Iran is selected as a historical case through which the explanatory potential of this framework is evaluated. The analysis focuses on the interaction of short-, medium-, and long-term temporalities rather than treating them as separate chronological periods. The findings indicate that Koselleck’s approach makes it possible to understand history as a multilayered process in which different temporalities, characterized by distinct origins, durations, and rates of transformation, coexist and interact. From this perspective, historical developments cannot be adequately explained either as a linear progression toward a predetermined destination or as a sequence of disconnected events and ruptures. Rather, historical processes simultaneously involve continuity and discontinuity, repetition and singularity, and gradual and accelerated forms of change. This perspective also challenges the rigid separation of modernity from premodernity by drawing attention to the historical connections between modern concepts and earlier theological, religious, and intellectual traditions. The examination of the Constitutional Revolution demonstrates the analytical significance of this approach. At the short-term level, political crises and events, including urban protests, acts of sanctuary, the issuance of the Constitutional Decree, the establishment of the parliament, and its bombardment in 1908, accelerated the course of political transformation. At

the medium-term level, the expansion of newspapers and political associations, the emergence of new institutions, and disputes over concepts such as nation, freedom, law, and justice contributed to the transformation of political language and the formation of new possibilities for collective action. At the long-term level, established relations of political power, inherited forms of legitimacy, the jurisprudential tradition, structural limitations of the state, and enduring social and normative frameworks continued to shape the course of change. These temporal layers did not operate independently; rather, they influenced and redefined one another. For instance, demands for limiting political authority and establishing constitutional government emerged within a historical context in which religious concepts and sources of political legitimacy continued to exercise considerable influence. Furthermore, examining the Constitutional Revolution through multiple temporalities makes it possible to consider experiences that are often marginalized in elite-centered historical narratives, including subsistence crises, epidemics, women's experiences, and the case of the Quchan girls. Their significance lies not in assuming that all such developments had an equal causal impact on the Revolution, but in recognizing their contribution to a more comprehensive understanding of social experience, collective memory, and power relations.

The article concludes that Koselleck's theory of multiple temporalities provides a productive complementary framework for the study of Iranian history. Its principal contribution lies in moving beyond the methodological opposition between philosophy of history and critical history and offering a perspective through which different temporal layers and their interactions can be examined within their specific historical contexts. Accordingly, the Constitutional Revolution should be understood neither as an inevitable stage in a universal trajectory of historical progress nor merely as a temporary reaction to political despotism. Rather, it constituted a multilayered transformation in which short-term political events, medium-term conceptual and institutional developments, and long-term social and normative structures intersected. More broadly, this framework makes it possible to reconsider established interpretive categories such as decline and Iranian despotism by examining their historical formation and transformation rather than treating them as timeless characteristics of Iranian society. Thus, the theory of multiple temporalities does not claim to constitute a definitive replacement for existing historiographical approaches; instead, it offers a complementary analytical resource for understanding the complex relationship between continuity and change in Iranian history and for advancing research in conceptual history and historical sociology.

Keywords: Philosophy of History, Critical History, Alternative Historiographical Approach, Multiple Historical Temporalities, Iranian Studies.

زمان‌های مختلط تاریخی؛ نقدی بر دوگانه‌انگاری فلسفه تاریخ و تاریخ انتقادی در مطالعات ایرانی[1]

بهروز رئیسی دهکردی

دانشجوی دکتری، گروه اندیشه سیاسی، دانشکده اقتصاد و علوم سیاسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران **(نویسنده مسئول)**.

reisibehrooz1998@gmail.com

منصور میراحمدی

استاد، گروه علوم سیاسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

m_mirahmadi@sbu.ac.ir

چکیده

تاریخ‌نگاری مدرن، چه در سنت اندیشهٔ غربی و چه در مطالعات ایرانی، بیشتر در چارچوب دو رویکرد کلان «فلسفهٔ تاریخ» و «تاریخ انتقادی» سامان یافته است. فلسفهٔ تاریخ با تکیه بر روایت‌های کلان و غایت‌باور، تاریخ را بر مبنای ایدهٔ پیشرفت و گسست‌های تاریخی تفسیر می‌کند؛ درحالی‌که تاریخ انتقادی با نفی فراروایت‌ها و تمرکز بر مناسبات قدرت، روایت‌های حاشیه‌ای و تاریخ فرودستان، خوانشی متفاوت از گذشته ارائه می‌دهد. با وجود تفاوت‌های بنیادین، هر دو رویکرد در تبیین هم‌زمان گسست و پیوست، تکرار و تکینگی، تداوم و تحول و هم‌زیستی لایه‌های مختلف زمانی، با

[1]. مقاله مستخرج از رساله دکتری با عنوان «تبار و تحول نسبت امر ملی و امر دینی در ایران معاصر» است.

استناد به این مقاله: رئیسی دهکردی، بهروز؛ میراحمدی، منصور (۱۴۰۵). زمان‌های مختلط تاریخی؛ نقدی بر دوگانه‌انگاری فلسفه تاریخ و تاریخ انتقادی در مطالعات ایرانی. *علوم سیاسی*، ۲۹(۳)، ص

https://doi.org/10.22081/psq.2026.75571.3177

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۱۷ ؛ **تاریخ اصلاح:** ۱۴۰۵/۰۱/۱۲ ؛ **تاریخ پذیرش:** ۱۴۰۵/۰۲/۰۸ ؛ **تاریخ انتشار:** ۱۴۰۵/۰۷/۱۰

آماده انتشار

محدودیت‌هایی مواجه‌اند. مسئلهٔ اصلی این پژوهش، نقد این دوگانه معرفتی و ارائه چارچوبی جایگزین برای فهم تحولات تاریخی، به‌ویژه در مطالعات ایرانی است. این پژوهش با روش توصیفی ــ تحلیلی و با اتکا به نظریهٔ «زمان‌های مختلط تاریخی»[1] راینهارت کوزلک، ظرفیت‌های این پارادایم را برای بازاندیشی تاریخ بررسی می‌کند. یافته‌ها نشان داد که کوزلک با طرح هم‌زمانی لایه‌های زمانی کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت، تاریخ را نه حاصل گسست یا پیوست صرف، بلکه عرصهٔ برهم‌کنش تکرار و تکینگی، استمرار و تغییر می‌داند. این رویکرد همچنین با آشکارساختن پیوندهای تاریخی میان سنت و مدرنیته و نقد تلقی خطی از پیشرفت، امکان عبور از دوگانه‌هایی همچون سنت/ مدرنیته، شرق/ غرب، انحطاط/ پیشرفت و مفاهیمی نظیر «وضعیت تعلیق»، «استبداد ایرانی»، «زوال و انحطاط» و... را فراهم می‌آورد؛ بر این اساس مقاله استدلال می‌کند که پارادایم «زمان‌های مختلط تاریخی» می‌تواند مبنایی مناسب برای بازخوانی تاریخ ایران فراهم سازد؛ به‌گونه‌ای که رخدادهایی مانند انقلاب مشروطه نه صرفاً از منظر روایت‌های رسمی یا تاریخ فرودستان، بلکه در پرتو تعامل هم‌زمان لایه‌های متکثر زمانی، اجتماعی و مفهومی تحلیل شوند. از این منظر، تاریخ ایران نه روایتی از انحطاط یا گسست مطلق، بلکه فرایندی چندلایه از تداوم، تحول و بازتولید تاریخی است که ظرفیت‌های تازه‌ای برای مطالعات تاریخ مفهومی و جامعه‌شناسی تاریخی ایران فراهم می‌آورد.

کلیدواژه‌ها: فلسفهٔ تاریخ، تاریخ انتقادی، جریان بدیل، زمان‌های مختلط تاریخی، مطالعات ایرانی.

آماده انتشار

[1]. Multiple Temporalities/ Zeitschichten.

مقدمه

سخن‌گفتن از اینکه نگاه به تاریخ ایران از منظری روش‌شناسانه با چه رویکردی صحیح است و اصالت با کدامین نگاه است، ما را به تمرکز بر گزاره‌های رایج در فضای علوم اجتماعی ایران رهنمون می‌شود؛ گزاره‌های مرسومی چون «گذار از سنت به مدرنیته» یا «وضعیت تعلیق». این گزاره‌ها فهم خود از تاریخ را بر سیری تک‌خطی به تاریخ فهم مبتنی می‌کنند که گویی روزگاری سنتی وجود داشته و پس از منسوخ‌شدن آن، تجدد امکان ظهور و بروز یافته است. اباذری می‌گوید: «دانشگاه در خلأ حرکت می‌کند و هیچ تعریفی از جایگاه و کارکرد خود ندارد. همه‌چیز در آکادمی کیاس[4] [هاویه] محض است؛ بنابراین دانشگاه ویست[5] [هرز] تولید می‌کند» (جوادی و توفیق،۱۳۹۱، ص. ٦٧). یا مقصود فراستخواه در تعبیری مشابه بر این باور است که: «وضعیت ما یک وضعیت فازی و مبهم است. یک فرایند که در حال شکل‌گیری است با یک منطق خاکستری و ابهام؛ یک نوع جامعهٔ در حال گذار بسیار متحرک، یک نوع دفورمه‌شدن جامعه که در آن بخشی از جامعه، به سوی مدرنیته یا حتی وضعیت پست مدرن پرتاب شده است؛ درحالی‌که در بعضی از بخش‌ها با سنگینی تمام تخته‌بند سنت و تغییرات هستیم. وضعیت جریان اندیشه نیز دچار همین وضعیت است؛ به هر حال در حال گذاریم، در یک نوع آندرکانستراکشن،[6] در حال ساخته‌شدن هستیم» (جوادی و توفیق،۱۳۹۱، ص. ۷۰). از چنین تحلیل‌هایی بر می‌آید که غلبه یک رویکرد شکلی در ضمن تفاوت‌های محتوایی است که در میان آنان مشترک است؛ وضعیتی که در گزاره به‌ظاهر عالمانهٔ «گذار از سنت به تجدد» صورت‌بندی مفهومی پیدا می‌کند؛ وضعیتی به‌ظاهر غامض، سیال، «آنومیک» و ناپایدار که گویی از هر تعیّنی تن می‌زند و درنتیجه هر نوع شناخت محصّل و ایجابی را ناممکن می‌سازد (توفیق، ۱۳۹۸، ص. ۱۸)؛ برزخ میان سنت و مدرنیته؛ وضعیت «نه این و نه آن»، «هم این و هم آن»، «نه دیگر آن و نه هنوز این» (شایگان، ۱۳۸۲، ص. ۸۷-۹۱).

۱. روش پژوهش

این پژوهش با رویکردی کیفی و با بهره‌گیری از روش تحلیل مفهومی و مقایسهٔ انتقادی انجام شده است. در گام نخست، رویکردهای فلسفهٔ تاریخ و تاریخ انتقادی از منظر نحوهٔ تبیین نسبت میان تداوم و گسست تاریخی بررسی می‌شوند. معیار این مقایسه، شناسایی پیش‌فرض‌ها و محدودیت‌های هر رویکرد در توضیح هم‌زمان رخدادهای تاریخی، دگرگونی‌های ساختاری و استمرار صورت‌های تاریخی است. در ادامه با اتکا به آثار راینهارت کوزلک، به‌ویژه مباحث او دربارهٔ زمان تاریخی و لایه‌های زمانی، ظرفیت نظریهٔ «زمان‌های مختلط تاریخی» برای مواجهه با محدودیت‌های رویکردهای یادشده ارزیابی می‌شود. در گام دوم، انقلاب مشروطهٔ ایران به عنوان مطالعهٔ موردی برای سنجش ظرفیت تحلیلی این چارچوب انتخاب شده است. در این بخش، رخدادهای سیاسی، دگرگونی‌های مفهومی و نهادی و ساختارهای اجتماعی و هنجاری دیرپا در نسبت با یکدیگر بررسی می‌شوند. هدف، صرفاً تقسیم تحولات به لایه‌های کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت نیست؛ بلکه تبیین هم‌زمانی و برهم‌کنش زمان‌مندی‌های متفاوت و بررسی نسبت میان تداوم و تغییر در تاریخ ایران است؛ بدین ترتیب پژوهش می‌کوشد ظرفیت نظریهٔ زمان‌های مختلط تاریخی را برای فراتررفتن از تبیین‌های خطی و تک‌ساحتی در فهم تاریخ ایران ارزیابی کند.

---

4. Chaos.
5. Waste.
6. Under Construction.

۲. پیشینه پژوهش

در مطالعات فلسفه تاریخ، سنت‌های غالب معمولاً در قالب دو رویکرد محدود ارائه شده‌اند: (۱) نگاه خطی، مبتنی بر پیشرفت مستمر و هدف‌مند؛ (۲) نگاه چرخه‌ای، مبتنی بر تکرار وقایع.

راینهارت کوزلک، مورخ و نظریه‌پرداز برجسته آلمانی، با ارائه نظریه «زمان‌های مختلط تاریخی»[۷] یا *"Zeitschichten"*، کوشیده است این محدودیت را برطرف کند. او نشان می‌دهد که تاریخ شامل هم‌زمانی لایه‌های کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت است و گذشته، حال و آینده هر لحظه در تعامل با یکدیگرند.

در کتاب *«آینده‌های گذشته»*[۸]، کوزلک به تحلیل تجربه زمانی در دوران مدرنیته می‌پردازد و نشان می‌دهد که شتاب تاریخی و دگرگونی‌های سریع اجتماعی، نسبت گذشته و آینده را دیگرگون کرده است. او با نقد ایده پیشرفت خطی و آرمان‌شهرگرایی مدرن تأکید می‌کند که هر اکنون تاریخی حامل آینده‌ای است که پیش‌تر تخیل شده و این شبکه‌ای از زمان‌های متکثر را شکل می‌دهد.

کتاب‌های *تاریخ مفهومی* و *تاریخ مفاهیم و مفاهیم بنیادین* نشان می‌دهند که کوزلک با بهره‌گیری از روش تاریخ مفهومی«آینده‌های گذشته»[۹] تغییرات معنایی و مفهومی اصطلاح‌های کلیدی مانند «آزادی»، «دولت»، «انقلاب» و «تاریخ» را در دوره‌های حساس تاریخی تحلیل می‌کند. او بر این باور است که مفاهیم نه‌تنها بازتاب واقعیت تاریخی‌اند، بلکه در شکل‌دهی فهم ما از تاریخ و تحولات اجتماعی نقش اساسی دارند.

مقاله «در نقد دوره‌بندی تاریخی: نظریه کوزلک درباره زمان‌های مختلط تاریخی»[۱۰] بر اهمیت گذار از دوره‌بندی ساده تاریخی تأکید دارد. کوزلک در این مقاله نشان می‌دهد که نظریه او نه برای طبقه‌بندی خطی دوره‌ها، بلکه برای مقابله با چنین دوره‌بندی‌ای شکل گرفته است. او مفهوم زمان را به صورت پیچیده، ناهمگن و چندلایه بازسازی می‌کند و از طریق سه دوگانه کلیدی – طبیعی و تاریخی، فرازبانی و درون‌زبانی، و زمان دیاکرونیک و سینکرونیک– نشان می‌دهد که چگونه می‌توان تجربه تاریخی را به شکلی منعطف و چندبعدی فهمید.

تلفیق این منابع چهارگانه نشان می‌دهد که نظریه کوزلک:

- از دوگانه‌های فلسفه تاریخ و تاریخ انتقادی عبور می‌کند؛
- لایه‌های زمانی و دگرگونی‌های مفهومی را همزمان تحلیل می‌کند؛
- چارچوب نظری و روش‌شناسانه‌ای فراهم می‌آورد که برای مطالعه تاریخ ایران و فهم تحولات همزمان سنت و مدرنیته، انقلاب و اصلاح و گذشته و آینده تخیل‌شده بسیار کاربردی است.

در این رویکرد، «زمان‌های مختلط تاریخی» امکان می‌دهد تا پژوهشگر بدون افتادن در دام دوگانگی‌های سنتی، سرعت‌های مختلف تحول تاریخی را بسنجند و تأثیر گسست‌ها، تکرارها و تکینگی‌ها را در تحلیل تاریخ و مفاهیم تاریخی لحاظ کنند.

۲-۱ . تاریخ‌نگاری

---

7. Multiple temporalities.
8. Futures Past.
9. Futures Past.
10. Against Periodization: Koselleck's Theory of Multiple Temporalities.

تاریخ‌نگاری دوگانه در مورد جوامع پیرامونی مانند ایران، بیشتر در مقایسه با غرب سامان می‌یابد و در این مقایسه شرق را در مقام ابژه‌ای ایستا، منفعل و غیرعقلانی در برابر غربِ عقلانی، علمی و پیشرو بازنمایی می‌کند. این نوع تاریخ‌نگاری، در قالب سه الگوی کلان بازتولید می‌شود: نخست، «تاریخ غیاب» که همواره بر نبودها و نشدن‌ها تمرکز می‌کند و پرسش اصلی این است که «چرا ایران مدرن نشده است؟»؛ دوم، «تاریخ انحطاط» که سیر تاریخی را در یک مسیر نزولی قرار داده و افول ایران را در نقطه‌ای مشخص هم‌زمان با پیشرفت دیگران تبیین می‌کند؛ و سوم، «تاریخ سکون» که با فرض ثبات و یکنواختی، تاریخ را تهی از تحول و زمان‌مندی در نظر می‌گیرد (توفیق، ۱۳۸۹، صص. ۲۸۹-۲۹۲). این سه‌گانه از یک سو با فلسفهٔ تاریخ که می‌کوشد در قالب کلان‌روایت‌ها سرنوشت تاریخی جوامع را تبیین کند و از سوی دیگر با «تاریخ انتقادی» که می‌کوشد در روایت‌های مسلط و افشای بنیان‌های ایدئولوژیک آنها بازاندیشی کند، ارتباط دارد؛ بدین ترتیب تاریخ‌نگاری ایران در سنت شرق‌شناسانه و اقتباس‌های داخلی از آن، نه‌تنها روایتگر واقعیت تاریخی، بلکه بازتولیدکنندهٔ نوعی دستگاه معرفتی است که شرق را ذاتاً در موقعیت فرودست و ناکام تعریف می‌کند.

۳. فلسفهٔ تاریخ

فلسفهٔ تاریخ را می‌توان رویکرد و روش متعارف بسیاری از اندیشمندان غربی در مواجه با تاریخ و زمان‌های تاریخی به شمار آورد. رویکردی که شکل برجسته‌شدهٔ آن را در سوژه استعلایی کانت و پدیدارشناسی روح هگل می‌توان جستجو کرد. نوعی غایت‌باوری، مطلق‌نگری و سوژه‌محور ناظر به تاریخ که میان عصر مدرن و ماقبل آن را نوعی گسست تاریخی تلقی می‌کند؛ گسستی که به تعبیر کانت انسان را از کودکی خودخواسته خود خارج می‌کند: روشنگری همانا به‌درآمدن انسان است از حالت کودکی‌ای که گناهش به گردن خود اوست؛ کودکی، یعنی ناتوانی از به‌کارگرفتن فهم خود بدون راهنمایی دیگران و اگر علت این کودکی نه فقدان فهم، که نبود عزم و شجاعت در به‌کارگیری فهم خود بدون راهنمایی دیگران باشد، گناه آن به گردن خود انسان است. شعار روشنگری این است: جسارت آن‌را داشته‌باش که فهم خود را به کارگیری (کانت، ۱۹۷۰: ۵۹-٦٤). نگرشی که ذاتاً تاریخ را خطی فهم می‌کند و گسست وجه انفکاک‌ناپذیر آن به شمار می‌آید. اندیشه پیشرفت که می‌توان آن را نام دیگر فلسفهٔ تاریخ به شمار آورد، با اتکا بر سیری پیش رونده ناظر به تاریخ در بادی امر نقطه‌ای بسیط و ابتدایی را در نظر می‌گیرد که هرچه به جلوتر می‌رود، تاریخ نیز رو به ترقی و پیشرفت گام بر می‌دارد. اندیشه پیشرفت را می‌توان به زعم دیدرو این‌گونه تفسیر کرد: «نسل آینده برای فیلسوف، مانند آخرت برای انسان مذهبی است» (بومر، ۱۳۸۲، ص. ٤٥٩). یا به تعبیر فرانسوا ولتر که بسیاری او را یکی از ارکان اندیشه پیشرفت به شمار می‌آورند: «زمانِ گذشته چنان است که گویا وجود نداشته است. همواره لازم است که از نقطه‌ای شروع شود که فرد در آن قرار دارد؛ نقطه‌ای که ملت‌ها بدان رسیده‌اند» (همان، ص. ١٦١). دورهٔ روشنگری، یعنی دوره‌ای که انسان از نور عقل خودبنیاد در مقابل ظلمات منسوب به عقل دینی بهره می‌گیرد. دوران ماقبل مدرن را به منزله عصر تاریک‌اندیشی[11] در نظر می‌گیرد و رنسانس را همچون گسستی از عقلانیت ماقبل مدرن به عقل مدرن می‌داند. در این سیر خطی تاریخ، جوامع غربی هرچه به جلو می‌روند، روند رشد و پیشرفت آنان نیز سرعت می‌گیرد و درمقابل جوامع شرقی تاریخ انحطاط و زوال خود را آغاز می‌کنند.این جهان‌بینی در میان اندیشمندان ایرانی نیز بازتابی درخور توجه یافته و در قالب نظریه‌های مختلفی درباره تاریخ و جامعه ایران صورت‌بندی شده است. از مهم‌ترین این نظریه‌ها می‌توان به نظریه سیدجواد طباطبایی با عنوان

[11]. Dark Age.

«انحطاط ایران»، نظریه آرامش دوستدار با عنوان «امتناع تفکر»، نظریه‌های محمدعلی کاتوزیان با عنوان‌های «جامعه کلنگی»[۱۲] و «جامعه کوتاه‌مدت»، نظریه صادق زیباکلام با عنوان «افول»[۱۳] و نظریه یرواند آبراهامیان با عنوان «زوال و انزوا»[۱۴] اشاره کرد. در ادامه دو مورد از مهم‌ترین این نظریه‌ها به‌تفصیل بررسی می‌شوند.

۱-۳. سیدجواد طباطبایی و نظریهٔ انحطاط ایران

سیدجواد طباطبایی با طرح نظریهٔ «انحطاط ایران»، آن را خصلت اصلی سیر اندیشهٔ ایرانی پس از ورود اسلام می‌داند و سنت را در روایت کلان خود، به مثابهٔ میراثی متصلب و فاقد توانایی بازتولید عقلانی تلقی می‌کند. او با تأکید بر گسست میان گذشته و حال، وضعیت تاریخی ایران را وضعیتی «آستانه‌ای» می‌خواند که عبور از آن تنها از رهگذر نقادی سنت در پرتو اندیشهٔ تجدد امکان‌پذیر است (طباطبایی، ۱۳۷۳، ج. ۸، ص. ۳۵۷).[۱۵و۱۶] منطق این روایت را می‌توان در عبارت صریح او مشاهده کرد: «ایران اکنون در گذشته و آینده متلاشی شده است و لذا تاریخ ایران تاریخ انحطاط و امتناع است» (طباطبایی، ۱۳۸۳، ص. ٦٤). از نظر طباطبایی، خودکامگی شاهان و فقدان عرصهٔ عمومی از یک سو و بی‌ثباتی سیاسی و ضعف سامان دولت از سوی دیگر جامعه ایرانی را در وضعیتی از بحران مزمن نگاه داشتند (حیدری، ۱۳۹۵، ص. ٦۰). او با وجود تأکید بر اهمیت سنت ایران‌شهری، درنهایت تجدد را افق اصلی برون‌رفت از این وضعیت می‌داند و بدین‌سان در معرض تقلیل تاریخ به روایتی خطی از گسست، انحطاط و ضرورت گذار قرار می‌گیرد (طباطبایی، ۱۳۸۳، ص. ۱۵۵). با این همه، ارزیابی مبانی نظری اندیشهٔ طباطبایی مستلزم تفکیک میان شیوهٔ مواجههٔ او با پدیده‌های تاریخی و منطق فلسفی حاکم بر روایت کلان او از تاریخ ایران است. طباطبایی با وجود بهره‌گیری از آرای متفکرانی همچون میشل فوکو، راینهارت کوزلک و هانس بلومنبرگ، به‌ویژه در توجه به گسست‌های تاریخی، تاریخیت مفاهیم و مسئلهٔ شکل‌گیری جهان مدرن، در صورت‌بندی کلی تاریخ ایران همچنان از مؤلفه‌های مهم فلسفهٔ تاریخ هگلی تأثیر می‌پذیرد. در این چارچوب، تاریخ نه صرفاً عرصهٔ تداوم‌ها، گسست‌ها و امکان‌های متکثر، بلکه فرایندی جهت‌دار است که فهم آن بر اساس نسبت با تجدد و ایدهٔ پیشرفت صورت می‌گیرد؛ منطقی که در سوی مقابل، مفاهیمی مانند انحطاط، امتناع و زوال را به شاخص‌های اصلی تبیین وضعیت تاریخی ایران تبدیل می‌کند. از این منظر، مسئله صرفاً تأثیرپذیری طباطبایی از هگل نیست؛ بلکه چگونگی غلبهٔ یک الگوی کلان و غایت‌مند بر ابزارهای روش‌شناختی متنوعی است که وی از متفکران دیگر به کار می‌گیرد. درنتیجه بهره‌گیری از بینش‌های تاریخ‌نگارانه و مفهوم‌شناختی متأخر، لزوماً او را از الگوی خطی و پیشرفت‌محور فلسفهٔ تاریخ رها

---

[۱۲]. «ایران جامعه‌ای کلنگی، دارای طبقات غیرکارکردی و شبه مدرنیسم استبدادی است» (کاتوزیان، ۱۳۷۷، ۱٤۰۵).

[۱۳]. «در قرن سیزدهم که هجوم مغولان صورت گرفت و در قرن بعدی که تلتارها به رهبری تیمورلنگ ایران را زیرورو کردند؛ جریان افول علمی مسلمین، یکی دو قرن می‌شد که در حال تکوین بود» (زیباکلام، ۱۳۹۳).

[۱٤۱٤]. «وضعیت ایران وضعیت انزوای واحدهای تولیدی، فقدان تمایز کارکردی طبقات و آگاهی طبقاتی و کشمکش گروهی است» (آبراهامیان، ۱۳۷۷، ۱۳۹۲).

[۱۵]. «تجدد و انحطاط، دو مفهوم به هم پیوسته‌اند و در شرایط تصلب سنت و امتناع اندیشه، طرح یکی بدون دیگری امکان پذیر نیست» (طباطبایی، ۱۳۷۳، ص. ۸).

[۱٦]. «در شرایط کنونی امتناع و وضعیت بحران و بن‌بست مزمنی که ایران‌زمین و تمدن ایرانی چندسده‌ای است در غرقاب آن فرورفته است، پرسش از بنیاد سنت و نقادی آن در بوتهٔ محک پرسش‌های دوران جدید و اندیشهٔ تجدد، چونان یگانه‌راهی است که در برابر ما قرار گرفته است» (طباطبایی، ۱۳۷۳، ص. ۳۵۷).

نمی‌سازد. برخی منتقدان بر این باورند که غلبهٔ این چارچوب موجب شده است که طباطبایی به‌جای تحلیل جامع تاریخ فرهنگی و اجتماعی ایران، بیش از اندازه بر تاریخ اندیشهٔ سیاسی تمرکز کند و با نزدیک‌ساختن نظریهٔ «انحطاط» خود به نظریهٔ «امتناع تفکر» آرامش دوستدار، اسلام را به عنوان یکی از عوامل اصلی انسداد گذار از سنت به تجدد برجسته سازد؛ تفسیری که به‌زعم این منتقدان، ظرفیت‌های متکثر سنت‌های فکری و امکان‌های درونی تحول تاریخی جامعهٔ ایران را به حاشیه می‌راند (شهبازی، ۱۳۸۲).

۲-۳. آرامش دوستدار و نظریهٔ امتناع تفکر

آرامش دوستدار با طرح ایدهٔ «امتناع تفکر در فرهنگ دینی» بر این باور است که فرهنگ ایرانی به دلیل سیطرهٔ تاریخی «دین‌خویی»، فرهنگی نازا و غیرعقلانی بوده است. دین‌خویی نزد او به معنای فهم امور بدون پرسشگری و استقلال اندیشه است (دوستدار، ۱۳۷۰، صص. ۳٤-۳۵).[۱۷] وی نظام دینی را شبکه‌ای از ارزش‌های بلامنازع می‌داند که با همسان‌سازی افراد، امکان فردیت و تفکر مستقل را مسدود کرده و درنهایت به روزمرگی و انسداد فرهنگی انجامیده است (دوستدار، ۱۳۷۰، ص. ۱۳). از دید او ورود اسلام به ایران سرچشمهٔ این انسداد و «بلای نیندیشیدن» است؛ چنان‌که در سنتی باستان‌گرایانه، اسلام را عامل اصلی استبداد، عقب‌ماندگی و بحران‌های ایران معرفی می‌کند (دوستدار، ۱۳٦۱، ص. ۸؛ به نقل از: شهبازی، ۱۳۸۲). دوستدار از دین اسلام با عبارت‌هایی همچون «بلیه آسمانی» (۱۳٦۱) و «مرداب ایران اسلامی» (۱۳٦۲) یاد می‌کند و متفکرانی چون کربن، اولیاء و عارفان ایرانی و روشنفکران معاصر را به «دکانداری»، «تاریک‌نگری» و «ریزه‌خواری فرهنگی» متهم می‌سازد (شهبازی، ۱۳۸۲). او تاریخ اندیشه در ایران پس از اسلام را تاریخ انحطاط می‌خواند که از تصلب دینی بر می‌خیزد و معتقد است روشنفکران ایرانی صرفاً بازتولیدکنندگان اندیشه‌های غربی‌اند؛ هرچند خود نیز در تحلیل تاریخ ایران به چارچوبی متأثر از نگاه بوکهارت متوسل می‌شود (شهبازی، ۱۳۸۲).

۴. تاریخ ایران در افق انحطاط و امتناع

با وجود تفاوت مبانی نظری طباطبایی و دوستدار و دیگر متفکرانی که اشاره‌ای به آنان شد، در هر دو اندیشه، مفاهیم «انحطاط» و «امتناع» از توصیف وضعیت‌ها یا دوره‌های تاریخی فراتر می‌روند و به اصولی برای تفسیر کلیت تاریخ ایران تبدیل می‌شوند. طباطبایی بحران ایران را بیشتر در انسداد تحول اندیشهٔ سیاسی و ناتوانی از گذار به تجدد صورت‌بندی می‌کند؛ حال آنکه دوستدار سرچشمهٔ این انسداد را در دین‌خویی و امتناع فرهنگ دینی از تفکر مستقل می‌جوید؛ با این همه هر دو تاریخ ایران را از منظر فاصلهٔ آن با افق تجدد و عقلانیت مدرن تفسیر می‌کنند؛ رویکردی که می‌توان آن را در امتداد روایت‌های غایت‌مند و پیشرفت‌محور از تاریخ فهم کرد. در این چارچوب، بحران اکنون حاصل تداوم گذشته و ناتوانی از ورود به زمان تاریخی مدرن تلقی می‌شود؛ چنان‌که توفیق می‌نویسد: «در این سنت فکری، آشفتگی و آنومی لحظه حال محصول تداومِ زمانِ تاریخیِ کهن است به زمان جدید. ایران اکنون در تعارض سنت – مدرنیته معلق شده است و این تعلیق، محصول سرریز زمانِ تاریخیِ کهن به درونِ زمانِ

---

[۱۷]. دین‌خوبی، یعنی رفتار و کرداری که کلیهٔ امور را بدون هرگونه پرسش و دانشی می‌فهمد. منظور از دانش در اینجا علم به معنای اخص آن نیست که با تعیین حوزه موضوعی و روش‌های مربوط معین می‌شود. منظور از دانش درواقع دانستن به بدایی‌ترین معنای آن، [یعنی] رخنه اندیشه آدمی به صرف زورمندی و توانایی خودزای ناوابسته‌اش در ارزش‌های مستولی بر امور است (دوستدار، ۱۳۷۰، صص. ۳٤-۳۵).

تاریخی مدرن است. ایران اکنون در زمان اکنون زندگی نمی‌کند» (توفیق، ۱۳۹۸، ص. ۲۵)؛ بنابراین وجه مشترک این خوانش‌ها را باید در نوعی «ناهم‌زمانی تاریخی» جستجو کرد که در آن، تاریخ ایران در قالب انحطاط، زوال و... در تحقق تجدد روایت می‌شود.

۵. تاریخ انتقادی

اندیشه پیشرفت، به عنوان جریان غالب زیست‌جهان مدرن، تا سدهٔ نوزدهم و حتی پس از آن، اقبال چندانی به جریان‌های بدیل نشان نداده است. این جریان‌ها کوشیده‌اند خود را جایگزینی برای فلسفه تاریخ جلوه دهند و ما آنها را ذیل مفهوم «تاریخ انتقادی» دسته‌بندی می‌کنیم. تاریخ انتقادی در دو سدهٔ اخیر، به‌ویژه پس از جنگ جهانی دوم کوشیده است هژمونی فلسفه تاریخ را تضعیف کند. این جریان‌ها، با وجود تکثر، در نقد فلسفه تاریخ و ایدهٔ پیشرفت اشتراک دارند و به مکتب‌هایی همچون مکتب بازل (نیچه و بوکهارت)، آنال (بلوخ و فور)، فرانکفورت (آدورنو، هورکهایمر و بنیامین) و دیرین‌شناسی دانش/تبارشناسی قدرت (فوکو) منتهی شده‌اند. این مکتب‌ها افزون بر نقد بنیادین پیشرفت، مرکزیت دولت در تحلیل‌های پیشرفتی را به چالش می‌کشند؛ جایی که هگل دولت را تنها حامل تاریخ می‌داند و ملت بدون دولت را فاقد تاریخ (مرادی، ۱۳۹۰). با توجه به محدودیت، سه مکتب کلیدی را بررسی می‌کنیم:

۵-۱. مکتب بازل: پیشگام نقد نظام‌مند ایدهٔ پیشرفت و فلسفه تاریخ هگلی، این مکتب سرآغاز رویکرد پسی‌میستیک به تاریخ پیش‌رونده در عصر روشنگری است. سرآمدان آن، نیچه و بوکهارت، «منتقدان جدی پایه‌های فلسفه تاریخ هگل بودند و کوشیدند بازسازی تاریخ را به گونه‌ای دیگر رقم بزنند» (همان). تداوم پیشرفت از رنسانس در این مکتب به گسست تبدیل می‌شود. بوکهارت در «ملاحظه دربارهٔ تاریخ جهان» از نظام‌مندی تاریخ پرهیز کرد؛ قانون‌مندی را خطرناک دانست و فلسفه تاریخ را موجودی هیبریدی خواند که نه فلسفه است و نه تاریخ (همان). بوکهارت پیشرفت را به چالش کشید و رنسانس را از منظر فرهنگی بازسازی کرد. نیچه فلسفه زندگی را مقابل تاریخ نهاد، فراموشی را شرط حیات دانست تا روح بازپروری یابد؛ در تقابل مستقیم با ادعاهای فلسفه تاریخ.

۵-۲. مکتب فرانکفورت: آدورنو و هورکهایمر در *دیالکتیک روشنگری* با دیالکتیکی غیرهگلی، پیشرفت را نقد و بازگشت اسطوره در جهان عقلانی قرن بیستم را اثبات کردند. وقایعی همچون جنگ‌ها، فاشیسم و آشویتس نشانه بی‌بنیانی پیشرفت همراه با آزادی‌اند: «فاشیسم... چیزی بیش از میان‌پرده‌های تاریخی صرف‌اند» (آدورنو و هورکهایمر، ۱۳۸۹، ص. ١٤). تاریخ دیالکتیک عقل و اسطوره است؛ روشنگری و اسطوره نه متضاد، بلکه هم‌دست پنهان‌اند و لغزش به اسطوره در خود روشنگری ریشه دارد (همان، ص. ۲۱). تاریخ بی‌غایت است؛ گاه پیش‌رونده و گاه پس‌رونده. عقل و قدرت دو روی یک سکه‌اند و پیشرفت قدرت انحطاط را احیا می‌کند: «تطبیق با قدرت... انحطاط را احیا می‌کند» (همان، ۱۳۸۹، ص. ۸۲-۸۳). بنیامین تاریخ پیشرفت را تاریخ رنج و ستم خواند. در صورت‌بندی نمادین او، پیشرفت توفان است که فرشته تاریخ را به آینده می‌راند؛ درحالی‌که ویرانه‌ها تلنبار می‌شوند: «آنچه ما پیشرفت می‌نامیم... چیزی جز این توفان نیست» (بنیامین، ۱۳۸۹، صص. ۲٤۲-۲٤۳).

۵-۳. دیرینه‌شناسی دانش/تبارشناسی قدرت: فوکو جدی‌ترین منتقد فهم خطی تاریخ و پیشرفت، زمان کانتی- نیوتونی و پدیدارشناسی هگلی را به چالش کشید. او در مقدمه باستان‌شناسی دانش می‌نویسد: «کنارهم‌نشاندن زمان‌های تاریخی متفاوت... برحسب پراکندگی وقایع متمایز می‌کند» (فوکو، ۱۹۷۲). سوژه‌محوری روشنگری را به چالش کشید و دانش/قدرت را بدیل کرد و دولت‌محوری را رویکردی از بالا به پایین دانست. وی تأکید بر تاریخ فراموش‌شدگان و ستم‌دیدگان، قدرت را منتشر و نه

انحصـــاری قلمداد کرد وگفت: مســئله تبارشـــناســـی زمان‌های خرد متکثر اســـت که در نقاط خاص صـــورت می‌بندند. تاریخ از رخدادهای اتفاقی گســـســـت می‌شـــود و نظم جدید طلب می‌کند (حیدری، ۱۳۹۹، ص. ۲۹). دیرینه‌شـــناســـی قواعد صـــورت‌بندی گفتمان‌هاست، بدون ارجاع به فاعل، تبارشناسی واژگونی نیروها: «تاریخ واژگونگی رابطه نیروها» (نوذری، ۱۳۷۹، ص. ٤٧٦).

٦. تاریخ انتقادی در ایران

رویکرد نقادانه ناظر به فلسفه تاریخ و اندیشه پیشرفت، قدمت چندانی در میان اندیشمندان ایرانی ندارد. کمتر از دو دهه است که برخی از صاحب‌نظران فضای دانشگاهی در ایران تصمیم گرفته‌اند این ایده را نقد جدی و ساختارمند کنند. سرآمدان این جریان دکتر ابراهیم توفیق، هاشم آقاجری، آرش حیدری تعدادی دیگر از اساتید دانشگاه ذیل طرحی بنام تاریخ انتقادی می‌توان دانست. البته پیش از اینها نیز بودند اســـتادان بنامی همچون افســـانه نجم‌آبادی، هما ناطق و عباس ولی که می‌کوشـــیدند نگاهی متفاوت از تاریخ‌نگاری رسمی به مفاهیم و رخدادهای تاریخی ایران، به‌ویژه تاریخ ایران مدرن داشته باشند.

ما در این بخش به‌دلیل محدودیت‌های موجود به بررسی اجمالی آرای افسانه نجم‌آبادی و آرش حیدری خواهیم پرداخت.

٦-١. افسانه نجم‌آبادی

افسـانه نجم‌آبادی را می‌توان از پیشـگامان تاریخ انتقادی در ایران دانسـت؛ اندیشـمندی که همواره نگاه‌های عام و کلی به تاریخ ایران را نکوهش کرده، بر برجسته‌سازی بزنگاه‌های مغفول تاریخ تمرکز دارد. او رویکرد تاریخ‌نگاران برجسته‌ای چون ملک‌زاده و آدمیت را نقد می‌کند و علم‌گرایی صرف آنها را نمی‌پذیرد. به زعم نجم‌آبادی مکتب‌های تاریخ‌نگاری علمی حضور نگاه تاریخ‌نگار در روایت را انکار می‌کنند و کار خود را کشـــف قوانین عینی تاریخ می‌دانند؛ همچون مقایســـه با علوم طبیعی (نجم‌آبادی، ١٣٥٦، ص. ٢٧٦). تمرکز ویژه او بر خوانش‌های زنانه تاریخ است؛ به‌ویژه داستان فروش دختران قوچان و اسارت زنان باشقانلو که تأثیر مهمی در شـــکل‌گیری انقلاب مشـــروطه داشـــته‌اند، اما در تاریخ‌نگاری رســـمی به گزاره‌های کلی چون فلک تاجران قند تهران یا شهادت دو طلبه در مهاجرت صغرا محدود شده‌اند. پرسش دهخدا از زبان «دختر دوازده‌ساله قوچانی» که «چرا شد محو از یاد تو نامم؟» نه‌تنها سرنوشت دختران قوچان، بلکه حکایت آنها را نیز محو کرد؛ حکایتی که در سال‌های نخست مشروطیت در یادها بود، اما در تاریخ‌نگاری‌های بعدی فراموش شـــد (همان، ص. ٢٧٣). نجم‌آبادی در کتاب‌های *حکایت دختران قوچان* و *زنان سیبیلو، مردان بی‌ریش*، خوانشی نو از تاریخ ارائه می‌دهد: بازنگاری حکایت دختران قوچان در داستان مشروطه تلاشی است برای شناخت زنانه تاریخ و ضرورت نگارش زنان بر صفحه تاریخ؛ نگارشی که زنان را در مرکز قرار دهد و گونه‌مندی مفاهیم معاصر را از حاشـیه به متن آورد (همان، ص. ٢٩١). این اثر، به‌رغم خلأ نظری، در گردآوری اسـناد دخترفروشـی قوچانیان برای مالیات‌های سـنگین ارزشـمند است و نشـان می‌دهد چگونه دختران قوچان به «دختران وطن» تبدیل شـدند، اعتراضـات گسـترده‌ای برانگیختند و وطن نوین هویت ایرانی ســـاخت و رژیم را نالایق بازنمایی کرد (حیدری، ١٣٩٥، ص. ٦٩). نجم‌آبادی مشـــروطه را به فهم نوین وطن گره می‌زند و مطالبات آن را در نسـبت با زنانگی و زنان به مثابهٔ سـمبل وطن تفسـیر می‌کند (نجم‌آبادی، ١٣٨١). او نشـان می‌دهد مسئله زن چگونه محور گفتمان ضدّ استبدادی مشروطه‌خواهان بود، به‌ویژه در مذاکرات مجلس اول و هویت اجتماعی زن (نجم‌آبادی، ١٩٩٣). مفصـل‌بندی شـکایت‌ها علیه رژیم با گره‌زدن مظلومیت زنان به جنایت‌ها و بی‌عفتی، تخیلی ملی پدید آورد که با «زن، شرف، آزادی» پیوند داشت و ضدّ استبداد بود (حیدری، ١٣٩٥، ص.٧٠).

۲-٦. آرش حیدری

آرش حیدری، در مقام اندیشمندی برجسته در فضای آکادمیک ایران، در چارچوب پروژهٔ «تاریخ انتقادی» رویکردی نوآورانه برگزیده است که از قالب‌های متعارف جامعه‌شناسی تاریخی و فلسفه تاریخ فاصله می‌گیرد و بر شالوده‌شکنی بدیهیات تاریخی تمرکز دارد (حیدری، ۱۳۹۹، ص.۲۹). این رویکرد، تاریخ را به عنوان «اکنون تاریخی» می‌فهمد؛ جایی که اکنون نه گسسته از گذشته، بلکه در تبار و ضرباهنگ‌های زمانی‌اش نقد ریشه‌ای می‌شود تا لحظات فراموش‌شده را احیاء کند. حیدری بر «تاریخ فراموش‌شدهٔ ایران» تأکید دارد و به جای روایت فرادستانه و تمرکز بر شاهان، دولت‌ها یا شخصیت‌های بزرگ، زمینه‌های پیشاگفتمانی و رخدادهای پنهان را بررسی می‌کند تا برآمدن گفتمان استبداد را از دل این بسترها تبیین کند. در این دیدگاه، دوره‌بندی تاریخی سنتی جای خود را به دوره‌بندی مبتنی بر تاریخ گفتمان استبداد می‌دهد (حیدری، ۱۳۹۹، ص.۲٦۲). حیدری در تألیف اصلی خود، *واژگونه‌خوانی استبداد ایرانی*، مسئله استبداد را با خوانشی تبارشناسانه به چالش می‌کشد و می‌پرسد: به جای فهم ایران ذیل استبداد، اگر استبداد را به عنوان برساخته‌ای تاریخی-گفتمانی تبارشناسی کنیم، چه خوانشی از تاریخ حاصل می‌شود؟ چگونه ایده «ایران استبدادی» از طریق میانجی‌هایی مانند وبا و قحطی به ایده غالب معاصر تبدیل گردید؟ (حیدری، ۱۳۹۹، ص.۲٦۳). به طور کلی هدف حیدری فهم وضعیت اکنون نه به عنوان بحرانی آنومیک، بلکه به عنوان محصول ذهنیتی بحرانی از آغاز مدرنیته ایرانی است که تنها در درون نظم تاریخی و از طریق خلق روایتی نوین قابل درک می‌گردد (حیدری، ۱۳۹۹، صص.۳۲۳-۳۲۲).

۷. نگاه تطبیقی میان فلسفه تاریخ و تاریخ انتقادی

از دیدگاه آکادمیک، هر دو رویکرد به گسست علاقه‌مندند، اما فلسفه تاریخ گسست را پیشرفتی خطی (از تاریکی به روشنگری) می‌بیند؛ درحالی‌که تاریخ انتقادی آن را تصادفی و چندوجهی می‌داند که با این تفسیر می‌توان نگاه آنان را توأم با پیوست فهمید. در ایران، این تمایز حیاتی است: رویکرد اول اغلب به شرق‌شناسی منجر می‌شود؛ جایی که ایران «عقب‌مانده» دیده می‌شود، اما رویکرد دوم، مانند نقد توفیق به «نامیدن تعلیق»، تلاش می‌کند تاریخ غیرشرق‌شناسانه بنویسد.

جدول ۱- نگاه تطبیقی میان فلسفه تاریخ و تاریخ انتقادی با محوریت ایران

تاریخ انتقادی (در ایران)	فلسفه تاریخ (در ایران)	جنبه تطبیقی
غیرخطی: زمان‌های متکثر؛ مانند قحطی قاجار به عنوان بزنگاه مدرنیته	خطی و غایت‌محور: از ایران‌شهری به انحطاط پسااسلامی	**نگرش به زمان**
گسست‌های اتفاقی، اما پیوستگی از طریق فراموش‌شدگان (زنان، فرودستان و...)	گسست بزرگ (اسلام به عنوان مانع پیشرفت)	**گسست/پیوستگی**
جامعه‌محور: قدرت منتشر در روابط اجتماعی، نقد استبداد شرقی	دولت‌محور: شاهان و خودکامگی عامل زوال	**محوریت دولت/جامعه**
مشروطه به عنوان محصول خوانش‌های فرودست‌محوری چون زنانه و حاشیه‌ای	مشروطه به عنوان شکست در مسیر تجدد	**کاربرد در تحولات**

تحول‌آفرین، اما چالش‌برانگیز در برابر هژمونی رسمی	تقلیل‌گرا و غربی‌محور، منجر به انفعال فرهنگی	**نقد آکادمیک من**

۱-۷. جریان‌های بدیل

آنچه تاکنون از آن سخن گفتیم، شرحی بود از دو روش‌شناسی متداول در میان اندیشمندان غربی و ایرانی؛ روش‌شناسی‌هایی که فرد را ناگزیر می‌کند که جهان‌بینی مبتنی بر چنین نگاه‌هایی را در فهم مقولات تاریخی و حتی زیست‌جهان مدرن به خرج دهد.

به صورت کلی چه رویکرد فلسفه تاریخ و به شکل مصداقی‌تر آن پدیدارشناسی هگلی و چه رویکرد تاریخی و متعارف‌ترین صورت آن، یعنی تبارشناسی فوکویی در سال‌های اخیر، دغدغه‌های بسیاری را در غرب و گاه در ایران برانگیخته‌است که با وجود تمایزهای بسیار جدی و ملموسی که این دو رویکرد دارا هستند، آن دو را در برخی مقولات می‌توان مشترک دانست؛ رویکرد فلسفه تاریخ اساس کار خود را مبتنی بر ذات‌گرایی و مطلق‌گرایی قرار داده است که به موجب همان نگاه در ایدهٔ پیشرفت خوانشی خطی و یک‌طرفه از تاریخ ارائه می‌دهد. از جانب دیگر تاریخ انتقادی نیز در تقابل با رویکردهای گسست‌باور، سمت و سوی مواجهه‌های خود را بیشتر مبتنی بر پیوست می‌بیند؛ ولی پیوستی که چندان نسبت خود را با وضعیت پیشامدرن مشخص نکرده است. در این رویکردها، دولت‌محوری و سوژه‌محوری موجود در فلسفهٔ تاریخی به‌جد نقادی شده است و نمایندگانش مدعی هستند در پی نگارش تاریخ فرودستان و فراموش‌شدگان‌اند؛ اما آنچه درعمل اتفاق می‌افتد، آن است که چنین رویکردی با تمامی مزایا و رویکردهای منحصر به فردی که اتخاذ می‌کند، همچون رویکرد قبلی، دچار یک تقلیل‌گرایی در جهان‌بینی خود می‌شود. مسئلهٔ دیگر آن است که هرچند تاریخ انتقادی می‌کوشد در دام گسست و انقطاع تاریخی که ایدهٔ پیشرفت آن را ترویج می‌دهد نیفتد، خود نیز پاسخ درستی برای دوگانه‌های مرسومی مانند سنت/ مدرنیته ندارد. حال با عنایت به چنین مشکلاتی که برای این دو رویکرد کلی ترسیم کردیم، رویکرد سومی را در این نوشتار بر می‌گزینیم که می‌کوشد مشکلات دو رویکردی را که نام برده شد، رفع کند. رویکرد سوم، در پاره‌ای از موضوعات قرابت‌هایی با تاریخ انتقادی دارد؛ ولی در بزنگاه‌های مهمی نیز تمایزهای جدی با آن پیدا می‌کند ؛ این رویکرد در پی آن است که تاریخ را حاصل گسست و پیوستی توأمان ببیند که گاه، تاریخ را پیش‌رونده و گاه، پس‌رونده تلقی می‌کند. در این رویکرد ما در گزاره‌هایی همچون «وضعیت تعلیق» و «گذار» و دوگلنه‌های کاذبی چون «سنت- مدرنیته» و «شرق – غرب» تردید جدی کرده، به تلفیق تکینگی و تکرار در تاریخ غرب و شرق قایل هستیم. شاهد مثال ادعای خود را در نسبت واقعی سنت و مدرنیته در غرب و توأمان با بهره‌گیری از ریشه‌های الهیاتی مدرنیته پی خواهیم گرفت.

۲-۷. ریشه‌های الهیاتی مدرنیته

سرآمدان چنین رویکردی را در میان اندیشمندان غربی می‌توان کارل اشمیت، کارل لوییت، هانس بلومنرگ، اریک فوگلین و به‌ظاهر از همه مهم‌تر، راینهارت کوزلک دانست. وجه اشتراک همهٔ آنان با وجود تفاوت‌های گاه قابل توجهی که با یکدیگر دارند، جستجوی ریشه‌های مدرنیته در دل الهیات یهودی- مسیحی و سنت یونانی- رومی است. کارل لوویت در کتاب *معنا در تاریخ* بر این باور است که فلسفهٔ تاریخ که ایده پیشرفت را نیز با خود حمل می‌کند، نسخهٔ سکولارشدهٔ الهیات تاریخِ مسیحی است و پادشاهیِ به لحاظ ماهوی استعلاییِ خداوند در ملکوت را سکولار و این‌جهانی می‌کند. او بر این باور است که «فلسفهٔ تاریخ از

ایمان آیین یهودی و مسیحی به تحقق وعدهٔ الهی نشئت می‌گیرد و به سکولارشدن الگوی فرجام‌شناسانهٔ[18] آن ختم می‌شود» (لوویت، ۱٤۰۰، ص. ۲۰). کارل لوویت با تأمل در باب این شباهت‌ها و تفاوت‌ها استدلال کرد که مدرنیته نتیجه سکولارشدن آرمان‌های مسیحی است و بنابراین درنهایت نمی‌توان آن‌را از قرون وسطی جدا کرد (لوویت، ۱٤۰۰، ص. ۳٤)؛ برای مثال به نظر لوویت مفهوم پیشرفت که جایگاهی بسیار اساسی در خودفهمی مدرن دارد، نتیجهٔ سکولارشدن هزاره‌گرایی مسیحی است؛ بدین ترتیب روایت سنتی ظهور مدرنیته به مثابهٔ پیروزی عقل بر خرافه، روایتی به‌شدت معیوب است (گیلسپی، ۱٤۰۱، ص. ۵۵). صورت دیگر از این سخن را در آرای مایکل آلن گیلسپی در کتاب *ریشه‌های الهیاتی مدرنیته* می‌توان یافت. مایکل گیلسپی تناقض‌های زیست‌جهان مدرن را تناقض‌های الهیاتی می‌داند. وی اندیشهٔ مدرن را به ادیپ تشبیه می‌کند؛ ادیپی که پدر خود (خدای قادر مطلق) را کشته است تا به جای او بر تخت پادشاهی تکیه زند؛ اما در تلاش برای فهم خود (و زدودن شروری که به آن دست یازیده است) لاجرم باید در پی تصدیق او برآید (گیلسپی، ۱٤۰۱، ص.۲۰). کارل اشمیت، اندیشمند نام‌آشنای آلمانی نیز ضمن نفی دوگانه سنت و مدرنیته، ریشه‌های مدرنیته را تماماً در دل الهیات مسیحی جستجو می‌کند. او قایل بر آن است که مفاهیم الهیاتی، صورت سکولارشدهٔ مفاهیم مدرن‌اند. همهٔ مفاهیم نظریهٔ مدرن دولت، صورت سکولارشدهٔ مفاهیم الهیاتی‌اند و نه‌تنها از حیث تحول تاریخی چنین‌اند، چون از الهیات به نظریهٔ دولت انتقال یافته‌اند، در انتقال ساختار نظام‌مند آنها نیز چنین است؛ ساختاری که فهم آن برای ملاحظهٔ جامعه‌شناختیِ این مفاهیم، ضروری است. معنای وضع استثنایی در فلسفهٔ حقوق، با معنای معجزه در الهیات، قابل قیاس است؛ تحولی که به ایده‌های فلسفهٔ دولت در سده‌های اخیر ختم شده است. ایدهٔ دولت قانون، خود را دوشادوشِ دئیسم به کرسی می‌نشاند، دوشادوش الهیات و متافیزیکی که معجزه را از جهان می‌تارانند و نقض قوانین طبیعت از طریق مداخلهٔ مستقیم را مردود می‌شمارند و این بیانگر استثنای مندرج در مفهوم معجزه است؛ درست همان طور که مداخلهٔ مستقیمِ حاکم در نظام معتبر قانونی را رد می‌کنند. عقل‌گرایی روشنگری مورد استثنایی را در هر شکلی مردود می‌داند (اشمیت، ۱۳۹۲، ص.٤۳). اشمیت با اعتقاد به پایان‌بخشی الهی تاریخ، بر ضرورت حفظ امکان مداخلهٔ استعلا در برابر تحقق اوتوپیای سکولار تا بازگشت مسیح تأکید داشت (کرول، ۱۳۹۹، ص.٤٤). هانس بلومنبرگ در تمایز با رویکردهای متعارف به مدرنیته، بر آن است که مدرنیته نه در تقابل یا تداوم مستقیم قرون وسطی، بلکه برآمده از ویرانه‌های آن است؛ بدین معنا که دنیای مدرن نتیجه تنزّل تدریجی الهیات و کناررفتن تدریجی هیبت خدای قادر مطلق از مرکز اندیشه است، نه غلبه ایده‌های جدید بر ایده‌های قدیم. او با وجود دفاع از مشروعیت مدرنیته و نام‌گذاری اثرش به عنوان «مشروعیت عصر مدرن»، همچون نیچه بر اهمیت حافظه تأکید می‌کند و مدرنیته را نه گسستی کامل، بلکه برساخته‌ای در پیوند با گذشته می‌بیند (بلومنبرگ، ۱٤۰۳).

۸. زمان‌های مختلط تاریخی[19]

آنچه پیش‌تر گفتیم مقدمه‌ای بود برای رسیدن به ایدهٔ راینهارت کوزلک در نگاه به تاریخ و خوانش او از زمینه و زمانهٔ خود. کوزلک همچون اشمیت و لوویت دلالت‌های الهیاتی را در درون مفاهیم مدرن می‌جویند و در سخنان خود به‌صراحت به آنها اذعان می‌کنند. او در همین راستا و در مواجهه با دوران مدرن در پیِ وجوه پنهان پیشامدرن آن است و در همین راستا در نقد ایدهٔ پیشرفت بر مفهوم شتاب که افزون بر پیش‌روندگی تاریخ، هر زمان بر سرعت آن نیز افزوده می‌شود، تأکید می‌کند. کوتاه شدن زمان که در تفکر آخرالزمانی پیش‌تر وجود داشت، در قرن شانزدهم به استعارهٔ «شتاب» تبدیل شد؛ استعاره‌ای که در مقایسه با تفکر

---

18. Eschatological.
19. Multiple Temporalities.

آخرت‌شناختی مسیحیت و درون‌مایه‌های اصیل آن، مضمون‌های جدید و متفاوتی بیان می‌کرد (کوزلک، ۱۴۰۱، ص.۱۱۱). به باور او می‌توان «نزدیک‌انگاریِ زمان را یک مفهوم از تجربهٔ دینی دانست؛ زیرا معنای خود را از مقولهٔ انتظار مسیح می‌گیرد که کوتاه‌نمایی زمان را لطف الهی می‌دلند؛ خدایی خود را از مقولهٔ انتظار مسیح می‌گیرد که کوتاه‌نمایی زمان را لطف الهی می‌دلند؛ خدایی که حاضر نیست بندگانش برای پایان جهان، این همه انتظار بکشند» (کوزلک، ۱۴۰۱، ص. ۱۲۵). کوزلک در راستای چنین رویکردی روش‌شناسی را ارائه می‌دهد که به نظر می‌رسد در میان اندیشمندان غربی اگر نگوییم بی‌نظیر، بلکه می‌توان اذعان کرد که کم‌نظیر است. این رویکرد تلفیقی، در وضعیتی خود را ترسیم می‌کند که خواسته یا ناخواسته[۲۰] در ساحت جریان سوم در میان جریان‌های متداول غربی قرار می‌گیرد. او در خوانش خود از تاریخ، مفهوم «زایت گشیشته»[۲۱] را به کار برده است؛ گزاره‌ای که در قالب یک رویکرد نظام‌مند به‌کار رفته و ساختار صوری آن برای همهٔ دوران، حالِ گذشته، گذشتهٔ گذشته و آیندهٔ گذشته حفظ شده است. تاریخ به اصطلاح زمان معاصر [زایت گشیشته] به همان صورت، یک مفهوم واسط است که به تاریخ اخیر، زمان ما و تاریخ هر روزینهٔ ما ربط پیدا می‌کند و اکنونیت رو به آینده را در بطن خود دارد (کوزلک، ۱۴۰۱، ص.۱۴۶). کوزلک در این رویکرد در جایی میان فلسفهٔ تاریخ و تاریخ انتقادی خود را ترسیم می‌کند. وضعیتی که نه دولت‌محور و سوژه‌محور صرف و نه برآمده از تاریخ غیررسمی و تاریخ فراموش‌شدگان است. او در تلاش است در این رویکرد هم بر فاتحان تاریخ عنایت کند و هم مغلوبان و شکست‌دیدگان را به فراموشی نسپارد. کوزلک تاریخ را به صورت تاریخ خطی نمی‌بیند بلکه به تاریخ‌های ممکن باور دارد (کوزلک، ۲۰۰۴). وی در تاریخ مفهومی به علت توجه هم‌زمان به گسست‌ها، تکینگی‌ها و تکرارها در جدال و بازاندیشی با نحله‌های فکری همچون تاریخ فوکویی قرار دارد (کوزلک، ۱۴۰۱، ص.۱۲). او بر این باور است که چه الگوی تاریخ دوری یونانیان که مبتنی بر تکرار است و وقایع پیوسته در حال تکرارشدن هستند و چه انگارهٔ خطی‌بودن تاریخ که از الهیات یهودی-مسیحی نشئت گرفته و بعدها در عصر مدرن امتداد پیدا کرده، محل اشکال هستند. هر دو الگو نابسنده هستند؛ زیرا هر توالی تاریخی، توامان دربرگیرندهٔ عناصر خطی و تکراری از تاریخ است (کوزلک، ص.۲۰۰۶)؛ همچنین او در جایی دیگر بیان می‌کند که حتی غرابت و تکینگیِ رویداد فقط هنگامی تابع علل می‌گردد که این علل تکرار شده باشند (همان، ص. ۱۸). کوزلک در فصلی از کتاب *تاریخ مفهومی* با بهره‌گیری از آرای گوته معتقد است که همهٔ تاریخ‌ها تحت سیطرهٔ فلسفهٔ تاریخ، دچار ازخودبیگانگی و بی‌معنایی ارزشی شدند. او همچون گوته ایده‌ای به نام «ترقی تاریخ» یا «تاریخ ترقی»[۲۲] را که با عینکی خطی و پیش‌رونده تاریخ را نظاره می‌کند، مخالفت می‌کند:

> گوته نه استعلایی می‌اندیشد و نه به شیوهٔ کانتی بنا دارد امر تاریخی را از پیش از زیر سیطرهٔ عقل درآورد و تاریخ را از طریق احکام اخلاقی واکاوی و بنا کند. گوته برپایهٔ تضاد زمانی میان پیشرفت و پسرفت، دغدغه‌اش- چنان‌چه خود می‌انگارد- فهم

---

[۲۰]. منظور از به‌کارگیری تعبیر «ناخواسته» آن است که کوزلک در آثار خود، نسبت نظریهٔ خویش را با دیگر رویکردهای تاریخ‌نگارانه‌ای که در این مقاله به آنها اشاره شد، به‌صراحت و به‌نحو نظام‌مند صورت‌بندی نکرده است؛ ازاین‌رو در این نوشتار می‌کوشیم میان برداشت و استنباط تحلیلی خود از جایگاه اندیشهٔ کوزلک و آنچه مستقیم می‌توان به دیدگاه او نسبت داد، تمایز قایل شویم.

[21]21 **Contemporary History: تاریخ معاصر**

این اصطلاح در افق نظری کوزلک، نه صرفاً به معنای مطالعه گذشته نزدیک، بلکه ناظر بر وضعیتی تاریخی است که در آن تجربه‌های به‌جامانده از گذشته و افق‌های انتظار معطوف به آینده، در بستر اکنون با یکدیگر تلاقی می‌کنند. از این منظر، اکنون تاریخی عرصه هم‌زیستی و تداخل لایه‌های زمانی و استمرارها و گسست‌های تاریخی است.

[۲۲]. منظور همان فلسفهٔ تاریخ و ایدهٔ پیشرفت است.

«قیاس‌ناپذیریِ تاریخ جهان» اســـت (کوزلک، ۱۴۰۱، ص. ۹۸). همهٔ تحولات عینی، تند، کند و در دورهٔ زمانی طولانی تابع میان‌کنش متغیر میان تکرار و تکینگی هستند... بسته به نسبت میان تکینگی و تکرار، می‌توان به کثرت دوره‌های تاریخی رسید و از قید مقولات کمابیش تهی «قدیم»، «میانه» و «نو» فارغ شـد؛ زیرا نمی‌توان کهنه، میانه یا نوبودن را از این مقولات اسـتخراج کرد (کوزلک، ۱۴۰۱، ص. ۲۰۸). به‌موجب چنین رویکردی تاریخ ملغمه‌ای از گسست/ پیوست، تکینگی/ تکرار، انقطاع/ امتداد، قدرت/ مقاومت و... به شـــمار می‌آید. کوزلک نام چنین رویکردی را «زمان‌های مختلط تاریخی» می‌گذارد. برای تعریف پدیده‌های بلندمدت، میان‌مدت و کوتاه‌مدت در زبان روزمره، نیازمند یک نظریهٔ مختلط زمان‌های تاریخی هســتیم. طرح وجود لایه‌های مختلف زمان به ما امکان می‌دهد تا بدون افتادن در دام دوگانگی میان فرایندهای زمانی خطی و چرخه‌ای، به درکی از سرعت‌های متفاوت تحول و دگرگونی برسیم (یوردهایم[۲۳]، ۲۰۱۲، صص.۱۶۷-۱۶۶). به اعتقاد کوزلک «با این حال استعاره‌ای که از طریق فضـایی‌سـازی مفهوم زمان، تکثر و ناهمگونی آن را آشـکار می‌سـازد، واجد مزیتی نظری اسـت. مفهوم "لایه‌های زمان"[۲۴] با الهام از الگوی زمین‌شناختی، به سطوح زمانی[۲۵] با خاستگاه‌ها و دوام‌های متفاوت اشاره دارد» (کوزلک، ۲۰۲۱، ص. ۱۱۹)؛ از این منظر، تاریخ را نمی‌توان به توالی خطی رخدادها یا حرکتی یک‌دست از گذشته به آینده فروکاست؛ بلکه باید آن را عرصـــهٔ هم‌زمانی و برهم‌کنش زمان‌مندی‌های متفاوت دانســـت. اهمیت این رویکرد برای مطالعهٔ تاریخ ایران، در امکان فهم هم‌زمان تداوم‌ها و گسست‌ها و پرهیز از فروکاستن تجربهٔ تاریخی ایران به روایت‌های خطی و الگوهای تبیینی ازپیش‌تعیین‌شده اسـت؛ مسـئله‌ای که ضـرورت بررسـی ظرفیت‌های این چارچوب در مواجهه با روایت‌های مسـلط تاریخ‌نگاری ایران را پیش می‌کشد.

۹. جریان بدیل در ایران

آنچه تاکنون بیان شـد، مقدمه‌ای برای طرح مسـئلهٔ اصـلی این مقاله اسـت: ضـرورت یافتن رویکردی برای فهم تاریخ ایران که بتواند از محدودیت‌های روش‌شـناختی خوانش‌های رایج فراتر رود. همان‌گونه که پیش‌تر اشـاره شـد، برخی از این خوانش‌ها متأثر از پیش‌فرض‌های شـرق‌شـناختی و الگوهای عام تاریخ‌نگاری غربی، تاریخ ایران را در قالب مسـیرهایی ازپیش‌تعیین‌شـده تفسـیر می‌کنند. فلسـفهٔ تاریخ و تاریخ انتقادی، با وجود دسـتاوردهای مهم خود، هر یک محدودیت‌هایی در توضـیح نسـبت میان تداوم و گسـست، سـاختار و رخداد و روایت‌های مسـلط و تجربه‌های به‌حاشیه‌رانده‌شده دارند. پیامد چنین وضـعیتی را می‌توان در بازتولید دوگانه‌هایی چون سنت/ مدرنیته و شرق/ غرب و نیز در تداوم روایت‌هایی مشاهده کرد که تاریخ ایران را بیشتر بر اساس مفاهیمی مانند «اسـتبداد ایرانی»، «انحطاط» یا «گسـسـت» از گذشـته توضـیح می‌دهند. انقلاب مشـروطه نمونهٔ مناسـبی برای آشـکارکردن این محدودیت‌هاسـت. روایت‌های دولت‌محور، سـوژه‌محور و نخبگانی، با تمرکز بر اعتراض‌های سـیاسـی، صـدور فرمان مشـروطه و تأســـیس مجلس، بخشـــی از فرایند تاریخی را توضـــیح می‌دهند؛ اما برای فهم جامع‌تر این تحول باید تجربه‌های اجتماعی و رخدادهایی را نیز بررسی کرد که در روایت‌های رسمی کمتر بدان توجه شـده اسـت. بحران‌های معیشتی، شـیوع بیماری‌هایی چون وبا و طاعون، تجربهٔ زنان و ماجرای دختران قوچان، در کنار منازعه‌های سـیاسـی و فکری، ابعادی از مناسـبات قدرت و زندگی اجتماعی را آشکار می‌کنند که حذف آنها می‌تواند تصویر ما از زمینهٔ تاریخی مشروطه را ناقص سازد. البته توجه به این رخدادها به

---

[23]. Jordeheim.
[24]. Zeitschichten.
[25]. Zeitebenen.

معنای فرض‌کردن سهم علّی یکسان برای همهٔ آنها نیست، بلکه ناظر به ضرورت بررسی نسبتشان با تحولات سیاسی و اجتماعی آن دوره است؛ از این‌رو مسئلهٔ اصلی نه جایگزین‌کردن یک روایت کلان با روایتی دیگر، بلکه دستیابی به رویکردی است که بتواند لایه‌های مختلف تجربهٔ تاریخی را در نسبت با یکدیگر مطالعه کند. چنین رویکردی باید ضمن توجه به روایت‌های مسلط و تحولات نهادی، امکان شنیدن صداهای حذف‌شده را نیز فراهم آورد؛ بی‌آنکه به تقلیل تاریخ به تجربه‌های فرودستان یا بازتولید نوعی شرق‌شناسی وارونه بینجامد. بر این اساس رویکرد پیشنهادی مقاله با بهره‌گیری از نظریهٔ «زمان‌های مختلط تاریخی» راینهارت کوزلک می‌کوشد امکان فهم تاریخ ایران را از خلال هم‌زیستی و تعامل لایه‌های زمانی متفاوت فراهم سازد. در این خوانش، تاریخ نه مسیری خطی و غایت‌مند است و نه مجموعه‌ای از رخدادهای منفصل، بلکه فرایندی است که در آن، ساختارهای دیرپا، تحولات میان‌مدت و رویدادهای مقطعی با سرعت‌ها و منطق‌های متفاوت بر یکدیگر اثر می‌گذارند؛ بر این مبنا انقلاب مشروطه در ادامه به عنوان نمونه‌ای برای نشان‌دادن ظرفیت تحلیلی این رویکرد بررسی می‌شود.

۱۰. کاربست نظریهٔ زمان‌های مختلط تاریخی در فهم انقلاب مشروطهٔ ایران

رویکرد «زمان‌های مختلط تاریخی» زمانی اهمیت تحلیلی پیدا می‌کند که بتواند پیچیدگی یک رخداد تاریخی مشخص را توضیح دهد. انقلاب مشروطهٔ ایران از این منظر نمونهٔ مناسبی است؛ زیرا در آن بحران‌های سیاسی و اقتصادی، دگرگونی مفاهیم سیاسی، تحولات نهادی و ساختارهای اجتماعی دیرپا به طور هم‌زمان حضور داشتند. از منظر کوزلک، رخداد تاریخی نه صرفاً گسستی از گذشته است و نه ادامهٔ بی‌وقفهٔ آن، بلکه در نسبت میان زمان‌هایی شکل می‌گیرد که با سرعت‌ها و منطق‌های متفاوت عمل می‌کنند (شولز- فوربرگ[۲۶]، ۲۰۱۳، ص. ٤٦–٥٠). در سطح کوتاه‌مدت، انقلاب مشروطه با سلسله‌ای از بحران‌ها و رویدادهای سیاسی شتاب گرفت. اعتراض‌های شهری، بست‌نشینی، صدور فرمان مشروطه، تشکیل مجلس و سپس به‌توپ‌بستن آن در سال ۱۲۸۷، مسیر تحولات را در مدتی کوتاه تغییر دادند. اهمیت تحلیل کوزلکی در این است که رخداد را در پیوند با شرایطی بررسی می‌کند که امکان وقوع آن را فراهم کردند؛ بی‌آنکه یگانگی و پیش‌بینی‌ناپذیری رخداد را به آن شرایط فروبکاهد (اسپوزیتو[۲۷]، ۲۰۲۱). در سطح میان‌مدت، دگرگونی زبان سیاسی و شکل‌گیری نهادهای جدید اهمیت می‌یابد. گسترش مطبوعات و انجمن‌ها و منازعه بر سر مفاهیمی چون «ملت»، «آزادی»، «عدالت» و «قانون»، صرفاً بازتاب تحولات سیاسی نبود؛ این مفاهیم در تعریف مسئله و صورت‌بندی مطالبات جدید نیز نقش داشتند؛ برای مثال آزادی و قانون در جریان مشروطه معانی یک‌دست و مورد توافقی نداشتند، بلکه گروه‌های مختلف آنها را در نسبت با نظم سیاسی، شریعت و حدود قدرت تفسیر می‌کردند. منازعه‌های مفهومی خود بخشی از فرایند تاریخی بودند که در آن، امکان‌های متفاوت حکومت و جامعه صورت‌بندی می‌شدند (بی‌طرفان، ۲۰۲۵، ص. ٤٦٨). در لایهٔ بلندمدت نیز مناسبات قدرت، صورت‌های پیشین مشروعیت سیاسی، سنت فقهی و محدودیت‌های ساختاری دولت همچنان بر تحولات اثر می‌گذاشتند. مشروطه این زمینه‌های تاریخی را یک‌باره از میان نبرد، بلکه آنها را در معرض بازتعریف و منازعه قرار داد. اختلاف میان موافقان و مخالفان مشروطه بر سر نسبت قانون انسانی و شریعت، نمونه‌ای از همین تداوم و دگرگونی هم‌زمان بود: مسئلهٔ جدید محدودکردن قدرت سیاسی در بستری مطرح شد که مفاهیم و منابع مشروعیت دینی همچنان اهمیت داشتند. پژوهش‌های مربوط به شکل‌گیری دولت و تحولات اجتماعی ایران در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم نیز بر اهمیت زمینه‌های دیرپای این دگرگونی تأکید دارند.

---

[26]. Schulz-forberg.
[27]. Espósito.

نمونه‌های تاریخی	دلالت تحلیلی	لایهٔ زمانی
اعتراض‌ها، بست‌نشینی‌ها، فرمان مشروطه، به‌توپ‌بستن مجلس، فتح تهران	بحران‌ها و شتاب رخدادی	**کوتاه‌مدت**
مطبوعات، احزاب، انجمن‌ها، مجلس و منازعه‌ها بر سر قانون، آزادی و عدالت	دگرگونی مفهومی و نهادی	**میان‌مدت**
سلطنت مطلقه، سنت فقهی، محدودیت‌های دولت، فشار روسیه و انگلستان و بحران‌های اجتماعی	ساختارها و افق‌های هنجاری دیرپا	**بلندمدت**

مزیت این صورت‌بندی آن است که لایه‌های زمانی را به دوره‌بندی‌های جدا از یکدیگر تقلیل نمی‌دهد؛ برای مثال بحران نان تنها یک اختلال اقتصادی کوتاه‌مدت نبود؛ این بحران با تصورات اجتماعی از عدالت، مسئولیت حکومت و حق برخورداری از معاش پیوند داشت. پژوهش دربارهٔ اقتصاد اخلاقی و بحران نان در ایران قاجاری نشان می‌دهد که معیشت و عدالت را نمی‌توان از زمینه‌های سیاسی و اجتماعی اعتراض جدا کرد. در اینجا مسئله نه تعیین یک علت اصلی برای انقلاب، بلکه فهم چگونگی پیوندخوردن بحران‌های مقطعی با انتظارات اجتماعی و دگرگونی‌های مفهومی است. از همین منظر، رخدادهایی مانند ماجرای دختران قوچان، تجربه‌های زنان و بحران‌های ناشی از بیماری‌های همه‌گیر را نیز می‌توان در نسبت با تاریخ مشروطه بازخوانی کرد. اهمیت این رخدادها در آن نیست که همگی به یک اندازه در وقوع انقلاب مؤثر بوده‌اند؛ چنین ادعایی به شواهد مستقل نیاز دارد. اهمیت آنها در این است که ابعادی از تجربهٔ اجتماعی و مناسبات قدرت را آشکار می‌کنند که در روایت‌های متمرکز بر نخبگان سیاسی و تأسیس نهادهای جدید ممکن است به حاشیه بروند. برای نمونه پژوهش افسانه نجم‌آبادی دربارهٔ دختران قوچان، نسبت جنسیت، حافظهٔ ملی و بازنمایی رنج اجتماعی را در تاریخ ایران برجسته می‌کند. درمجموع انقلاب مشروطه را می‌توان صحنهٔ تلاقی سه سطح مرتبط دانست: رخدادهای شتاب‌دهندهٔ کوتاه‌مدت، دگرگونی‌های مفهومی و نهادی میان‌مدت، و ساختارها و افق‌های هنجاری بلندمدت. این لایه‌ها نه مستقل از یکدیگر عمل می‌کردند و نه در یک مسیر واحد و ازپیش‌تعیین‌شده قرار داشتند. کاربست نظریهٔ زمان‌های مختلط تاریخی، ازاین‌رو به معنای جایگزینی یک روایت کلان با روایتی دیگر نیست؛ بلکه راهی برای توضیح نسبت تغییر و تداوم، تکینگی و تکرار و امکان‌های نوظهور با زمینه‌های تاریخی دیرپاست؛ بر این اساس مشروطه نه مرحله‌ای اجتناب‌ناپذیر در مسیر پیشرفت تاریخی بود و نه صرفاً واکنشی مقطعی به استبداد؛ بلکه رخدادی چندلایه بود که در آن، زمان‌های ناهم‌سرعت و گاه متعارض در شکل‌گیری نظم سیاسی جدید با یکدیگر تلاقی کردند (زامیتو،[۲۸] ۲۰۲۱).

۱۰. نتیجه‌گیری

این نوشتار با نقد برخی صورت‌بندی‌های مسلط در فلسفهٔ تاریخ و تاریخ انتقادی، نشان داد که تبیین‌های خطی، گسست‌محور یا صرفاً تداوم‌محور، هر یک ممکن است بخشی از پیچیدگی تجربهٔ تاریخی را نادیده بگیرند. در برابر این محدودیت، نظریهٔ «زمان‌های مختلط تاریخی» راینهارت کوزلک، افقی تحلیلی فراهم می‌کند که در آن تاریخ نه به مثابهٔ حرکتی یک‌دست و غایت‌مند، بلکه در قالب هم‌زیستی و برهم‌کنش لایه‌های زمانی با خاستگاه‌ها و دوام‌های متفاوت فهمیده می‌شود؛ بر این اساس تداوم و گسست نه دو وضعیت کاملاً متضاد، بلکه وجوهی از فرایند تاریخی‌اند که رابطهٔ میان آنها باید در بستر تاریخی مشخص بررسی

[28]. Zammito.

شود. کاربست این رویکرد در مطالعهٔ انقلاب مشروطهٔ ایران نشان می‌دهد که فهم این تحول را نمی‌توان صرفاً به توالی رخدادهای سیاسی یا دگرگونی‌های مفهومی و نهادی فروکاست؛ بلکه باید نسبت میان این تحولات و ساختارهای دیرپای اجتماعی، سیاسی و هنجاری را نیز در نظر گرفت. اهمیت این چارچوب برای مطالعات ایرانی در آن است که امکان بازاندیشی در دوگانه‌هایی چون سنت و مدرنیته یا شرق و غرب را فراهم می‌آورد و زمینه را برای بررسی دقیق‌تر مفاهیمی مانند «انحطاط» و «استبداد ایرانی» در بستر تاریخی شکل‌گیری و تحول آنها مهیا می‌کند. در این چارچوب، تاریخ ایران نه مسیری یک‌خطی از سنت به تجدد است و نه مجموعه‌ای از گسست‌های منفصل؛ بلکه عرصهٔ تداخل زمان‌مندی‌های متفاوت، استمرار برخی صورت‌های تاریخی و دگرگونی تدریجی یا ناگهانی صورت‌های دیگر است؛ بر این مبنا نظریهٔ زمان‌های مختلط تاریخی را می‌توان نه جایگزینی قطعی برای همهٔ رویکردهای تاریخ‌نگاری، بلکه چارچوبی مکمّل برای فهم پیچیدگی تجربهٔ تاریخی ایران دانست.

آماده انتشار

منابع

آبراهامیان، ی. (۱۳۷۷). *استبداد شرقی بررسی ایران عهد قاجار؛ مقالاتی در جامعه‌شناسی سیاسی ایران*. سهیلا ت. ف. (مترجم). تهران: پردیس دانش و شیرازه.

آبراهامیان، ی. (۱۳۹۲). *تاریخ ایران مدرن*، م. ا. فتحی (مترجم). تهران: نشر نی.

آدورنو، ت.؛ هورکهایمر، م. (۱۳۸۹). *دیالکتیک روشنگری*. م. فرهادپور و ا. مهرگان (مترجم). تهران: هرمس.

اشمیت، ک. (۱۳۹۲). *الهیات سیاسی*. لیلا چ. (مترجم). تهران: نگاه معاصر.

باومر، ف. (۱٤۰۱). *جریان‌های بزرگ در تاریخ اندیشه غربی*. ح. بشیریه. تهران: چاپخش.

بلومنبرگ، ه. (۱٤۰۱). *مشروعیت عصر مدرن*. زانیار ا. (مترجم). تهران: پگاه روزگار نو.

بنیامین، و. (۱۳۸۹). *عروسک و کوتوله: مقالاتی در باب فلسفهٔ زبان و فلسفهٔ تاریخ*، م. فرهادپور و ا. مهرگان (مترجم). تهران: گام نو.

توفیق، ا. (۱۳۹۸). *نامیدن تعلیق*. تهران: مانیا هنر.

جوادی، ع.؛ توفیق، ا. (۱۳۹۱). تأملی معرفت‌شناختی بر جامعه‌شناسی آکادمیک در ایران. *مسائل اجتماعی ایران*، ۳(۱)، صص ۵۹-۸۳.

حیدری، آ. (۱۳۹۹). *واژگونه‌خوانی استبداد ایرانی*. تهران: مانیا هنر.

دوستدار، آ. (۱۳۷۷). *درخشش‌های تیره*. پاریس: خاوران.

دوستدار، آ. (۱۳۸۳). *امتناع تفکر در فرهنگ دینی*. پاریس: خاوران.

زیباکلام، ص. (۱۳۹۳). *ما چگونه ما شدیم؛ ریشه‌یابی علل عقب‌ماندگی در ایران*. تهران: انتشارات روزنه.

شایگان، د. (۱۳۸۲). *آسیا در برابر غرب*. (چاپ چهارم). تهران: امیرکبیر.

شهبازی، ع. (۱۳۸۲). نقدی بر آراء و اندیشه‌های آرامش دوستدار. *مردم‌سالاری*.

طباطبایی، س. ج. (۱۳۷۹). *ابن خلدون و علوم اجتماعی: وضعیت اجتماعی در تمدن اسلامی*. (چاپ دوم). تهران: طرح نو.

طباطبایی، س. ج. (۱۳۸۳). *زوال اندیشه‌ی سیاسی در ایران*. (ویراست دوم). تهران: انتشارات کویر.

طباطبایی، س. ج. (۱۳۸۵). *مکتب تبریز و نظریهٔ تجددخواهی*. تبریز: ستوده.

کاتوزیان، م. ع. ه. (۱۳۷۷). جامعه کم آب و پراکنده: الگوی تحول درازمدت اجتماعی اقتصـــادی در ایران. در: *نه مقاله در جامعه شناسی تاریخی ایران نفت و توسعه اقتصادی*. ع. طیب (مترجم). تهران: نشر مرکز.

کاتوزیان، م. ع. ه. (۱۳۹۰). *ایران جامعهٔ کوتاه مدت و سه مقالهٔ دیگر*. ع. کوثری (مترجم). تهران: نشر نی.

آماده انتشار

کرول، ج. (۱۳۹۹). پایان الهی یا بشری تاریخ. ز. ابراهیمی (مترجم). تهران: پگاه روزگار نو.

کوزلک، ر. (۱٤۰۱). *تاریخ مفهومی: بنیان‌های نوین نظریهٔ تاریخ*. ع. عبدی (مترجم). تهران: نشر فرهامه.

لوویت، ک. (۱٤۰۰). *معنا در تاریخ*. س. حاجی‌ناصری و ز. ابراهیمی (مترجم). تهران: علمی فرهنگی.

مایکل، آ. گ. (۱٤۰۱). *ریشه‌های الهیاتی مدرنیته*. ز. ابراهیمی (مترجم). تهران: پگاه روزگار نو.

مرادی، م. ع. (۱۳۹۰). *چگونه می‌توان تاریخ ایران را نوشت؟*. قابل دسترس در:http:/phalsafe.com/detail/29

نجم‌آبادی، ا. (۱۳٥٦). *حکایت دختران قوچان: از یاد رفته‌های انقلاب مشروطیت*. تهران: روشنگران و مطالعات زنان.

نوذری، ح. ع. (۱۳۷۹). *فلسفهٔ تاریخ: روش‌شناسی و تاریخ‌نگاری*. تهران: طرح نو.

References

Abrahamian, Y. (1998). *Oriental despotism: A study of Qajar-era Iran: Essays in the political sociology of Iran* (S. T. F., Trans.). Tehran: Pardīs-e Dānesh and Shīrāzeh. [In Persian]

Abrahamian, Y. (2013). *A history of modern Iran* (M. A. Fathi, Trans.). Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]

Adorno, T., & Horkheimer, M. (2010). *Dialectic of Enlightenment* (M. Farhadpour & A. Mehrgan, Trans.). Tehran: Hermes. [In Persian]

Schmitt, C. (2013). *Political theology* (L. Ch., Trans.; Part Two). Tehran: Negah-e Moaser. [In Persian]

Baumer, F. L. (2022). *Main currents of Western thought* (H. Bashiriyeh, Trans.). Chapakhsh. [In Persian]

Blumenberg, H. (2022). *The legitimacy of the modern age* (Z. A. Zaniar, Trans.). Pegah-e Roozegar-e No. [In Persian]

Benjamin, W. (2010). *Doll and dwarf: Essays on the philosophy of language and the philosophy of history* (M. Farhadpour & A. Mehrgan, Trans.). Gam-e No. [In Persian]

Tofigh, A. (2019). *Naming the suspension*. Mania Honar. [In Persian]

Javadi, A., & Tofigh, A. (2012). An epistemological reflection on academic sociology in Iran. *Iranian Social Issues*, 3(1), pp. 59–83. [In Persian]

Heydari, A. (2020). *A subversive reading of Iranian despotism*. Mania Honar. [In Persian]

Dustdar, A. (2004). *The impossibility of thinking in religious culture*. Khavaran. [In Persian]

Dustdar, A. (1998). *Dark illuminations*. Khavaran. [In Persian]

Zibakalam, S. (2014). *How did we become what we are? The roots of Iran's backwardness*. Rozaneh Publications. [In Persian]

Shayegan, D. (2003). *Asia facing the West* (4th ed.). Amirkabir. [In Persian]

Shahbazi, A. (2003). A critique of the views and thought of Aramesh Dustdar. *Mardomsalari*, special issue. Originally published in *Kar va Kargar* on July 2, 1996. [In Persian]

Tabatabaei, J. (2000). *Ibn Khaldun and the social sciences: Social conditions in Islamic civilization* (2nd ed.). Tarh-e Now. [In Persian]

Tabatabaei, J. (2004). *The decline of political thought in Iran* (2nd ed.). Kavir Publications. [In Persian]

Tabatabaei, J. (2006). *The Tabriz school and the theory of modernity*. Sotoodeh. [In Persian]

Katouzian, M. A. H. (2011). *Iran: A short-term society and three other essays* (A. Kowsari, Trans.). Nashr-e Ney. [In Persian]

Katouzian, M. A. H. (1998). The scattered society with scarce water: A model of long-term socio-economic development in Iran. In: *Nine essays on the historical sociology of Iran: Oil and economic development* (A. Tayeb, Trans.). Nashr-e Markaz. [In Persian]

Carroll, J. (2020). *The divine or human end of history* (Z. Ebrahimi, Trans.). Pegah-e Roozegar-e No. [In Persian]

Koselleck, R. (2022). *Conceptual history: New foundations for the theory of history* (A. Abdi, Trans.). Farhameh Publishing. [In Persian]

Löwith, K. (2021). *Meaning in history* (S. Haji-Naseri & Z. Ebrahimi, Trans.). Elmi va Farhangi. [In Persian]

Michael, A. G. (2022). *The theological roots of modernity* (Z. Ebrahimi, Trans.). Pegah-e Roozegar-e No. [In Persian]

Moradi, M. A. (2011). How can the history of Iran be written? *Phalsafe*. URL= http://phalsafe.com/detail/29 [In Persian]

Najmabadi, A. (1977). *The story of the girls of Quchan: The forgotten women of the Constitutional Revolution*. Roshangaran va Motaleat-e Zanan. [In Persian]

Nozari, H. A. (2000). *Philosophy of history: Methodology and historiography*. Tarh-e Now. [In Persian]

Bitarafan, M. (2026). Contested ground: Law and legitimacy in Iran's constitutional revolution. *British Journal of Middle Eastern Studies, 53*(2), pp. 461–477. https://doi.org/10.1080/13530194.2025.2461701

Esposito, F. (2021). Despite singularity: The event and its manifold structures of repetition. *History and Theory,* 60(1), pp. 86–101. https://doi.org/10.1111/hith.12194

Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge* (A. M. Sheridan Smith, Trans.). Tavistock Publications.

Jordheim, H. (2012). Against periodization: Koselleck's theory of multiple temporalities. *History and Theory,* 51(2), pp. 151–171. https://doi.org/10.1111/j.1468-2303.2012.00619.x

Kant, I. (1970). An answer to the question: What is enlightenment? (H. B. Nisbet, Trans.). In H. Reiss (Ed.), *Kant's political writings* (pp. 54–60). Cambridge University Press.

Koselleck, R. (2006). *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*. Suhrkamp.

Koselleck, R. (2004). *Futures past: On the semantics of historical time* (K. Tribe, Trans.). Columbia University Press.

Koselleck, R. (2021). Introducción a Estratos del tiempo. *Prismas: Revista de Historia Intelectual, 25*(2), pp. 119–124. https://doi.org/10.48160/18520499prismas25.1210

Schulz-Forberg, H. (2013). The spatial and temporal layers of global history: A reflection on global conceptual history through expanding Reinhart Koselleck's Zeitschichten into global spaces. *Historical Social Research,* 38(3), pp. 40–58.

Zammito, J. H. (2021). Koselleck's times. *History and Theory,* 60(2), pp. 396–405. https://doi.org/10.1111/hith.12215